

Somlai Péter
A gyerekek Magyarországa 1997-ben.

Hogyan élnek a gyerekek az ezredforduló felé közeledő Magyarországon? Sokféle adatot és információt fog hiányolni, aki megpróbál átfogó képet alkotni erről. Az utóbbi években nem készült (vagy nem került a szélesebb szakmai nyilvánosság elé) olyan vizsgálat, felmérés, melyből megállapíthatnánk például azt, hogyan alakul a gyerekek táplálkozása, ruházódása, testi fejlődése, otthoni higiéniája, sportolása, közegészségügyi helyzete. Keveset tudunk otthonaikról, arról, hogyan laknak, hányan használnak fürdőszobát vagy melegvizet, hányuknak van saját szobája, milyen bútoraik, tárgyaik, s főként milyen játékaik vannak a kisebb és a nagyobb, a falusi és a városi gyerekeknek. Nincsenek országos adataink taneszközeikről, könyveikről, stb. Nem tudjuk, hogy a gyerekek közül kiket, hol és hogyan dolgoztatnak szüleik, nevelőik. Nem ismerjük társaséletük és szociális hálózataik jellegzetességeit s azt sem, hogyan változtak magatartásnormáik, nyelvi és kommunikációs kompetenciájuk. S még sok mindent nem tudunk a gyerekek életéről a mai Magyarországon.

Miért hiányoznak ezek az információk? S mire következtethetünk abból, hogy a demokráciára és kapitalizmusra berendezkedő magyar kormányok nem akarták felmérni a gyerekek életfeltételeit? Jellemzőnek tartom, hogy a Központi Statisztikai Hivatal a 15 éven felüliekről szóló adatok alapján készített áttekintést „A gyermekek és az ifjúság helyzetéről” – lásd KSH, 1997).

De nemcsak a kormány és más állami szervek látóköréből kerültek ki a gyerekek, hanem a gyerekkor, a fiatalok helyzete, a nemzedéki kérdés mintha kiszorult volna az egész magyarországi közéletből is. Az itt következő rövid elemzéssel szeretnék ahhoz hozzájárulni, hogy újra előtérbe kerüljenek ezek a témák. A gyerekek Magyarorszájáról írva azonban nem tudok kitérni az imént felsorolt témakörökre, s olyan kérdésekre, mint például az egyes életkori csoportok és a nemi szerepek formálódására, a fiúk és lányok identitásának alakulására, sem pedig arra, hogy milyen egyenlőtlenségek találhatók az ország nyugati és keleti részei között a gyerekek helyzetében. Nem foglalkozom a speciális helyzetű vagy különleges képességű gyerekekkel sem. Mindezek a témakörök újabb kutatásokra, s egy, az itteninél sokkal részletezőbb áttekintésre és elemzésre várnak. Most, ebben a rövid írásban csak néhány összefüggést fogok kiemelni, főként azokat, melyek a

veszélyeztetettséggel, gyerekvédelemmel és a gyerekes családokkal kapcsolatosak. Úgy vélem, elsősorban ezek kapcsolódnak a szociális integráció jelenségeihez is.

A rendszerváltás hatásai: népesség, mentalitás, bizonytalanság

Magyarországon 1.8 millió 0-14 éves gyerek élt 1996-ban. A 15-19 éves fiatalok száma kb. 810 000 volt (A következő adatokhoz lásd: Mikrocenzus 1996). Közel fél évszázada egyre kevesebb gyerek születik, s emiatt amíg az 0-14 évesek az 1960-as évek elején még a népesség egynegyedét tették ki, addig a 90-es években már csak kb. 18 %-át alkotják. A gyerekek között egyre több az "egyke" és egyre ritkább az olyan gyerek, akinek két vagy több testvére van.

A gyerekek helyzetét meghatározó tényezők közül legbiztatóbbak a javuló iskolázottság adatai. Ezt tanúsítja néhány kiválasztott adat: a 80-as évek óta kb. 7%-ról 4%-ra csökken azok aránya, akik 16 éves korukra nem végezték el a 8. osztályt; a 90-es években tovább nőtt (bár még mindig alacsony) a középiskolások aránya az általános iskolát végzettek között, illetve az egyetemekre és főiskolákra járók aránya a 18-24 évesek között; többen tudnak idegen nyelveket, többen járatosak a számítástechnikában.

De vannak más, mérvadó szempontok is, melyek alapján nehéz mérleget vonni, ha összehasonlítjuk a mai gyerekeket azzal, amilyenek húsz-huszonöt évvel korábban szüleik voltak. Úgy tűnik, a maiak szabadabbak, könnyebben rálátnak a felnőtt világára, s kevesebb az, amit ott rejtélyes marad számukra. Ezt főként az elektronikus médiák teszik lehetővé. Szülők és pedagógusok mindenesetre kevésbé tudják szabályozni és ellenőrizni azt, hogy mit lássanak és halljanak meg, miről és miként szerezzenek tudomást – s miről ne szerezzenek még – a mai gyerekek (Postman, 1982; Vajda, é. n.).

A modern tömegkommunikáció médiumai tehát átalakították a magyar gyerekek tudását és érdeklődését is. Az átalakulás eredményei azonban igencsak vitatottak. A televíziózás például tágította sok gyerek látókörét, ugyanakkor csökkentette az olvasási készséget (Terestyéni, 1996). A fiatalok egész kultúrájában új értékeket és az eddigi írásbeliségtől eltérő formajegyeket tapasztalni. De új műveltségi ismeretanyagok és világos kritériumok még nem körvonalazódtak e változások során. Ezért az iskolai oktatás megújításában is nehéz figyelembe venni az új kultúra következményeit.

Végül vannak egyértelműen aggasztó tendenciák: romlik a fiatalok egészségi állapota (katonaorvosok erről számolnak be évről-évre a sorozások alkalmával), nem

egészséges a többség táplálkozása és életmódja, kevesebben és kevesebbet sportolnak, mint korábban. A gyerekek között nagyon sok a szegény és nélkülöző, egyre többen dohányoznak, sokan fogyasztanak alkoholt, terjed körükben a drog-fogyasztás, növekszik a gyerekkori rombolás, a fiatalkorúak bűnözése.

Sok jel mutat arra, hogy a társadalom és a közvélemény nem tud mit kezdeni ezekkel a tendenciákkal. Teljes értetlenség fogadta például néhány éve azt, amikor gyerekek felüljárókról vonatablakokra dobáltak köveket. Egy gyermekvédelmi szakember jól foglalta össze a közvélemény reakcióját: "Az 1995-ös nyár vonatdobálási esetei nyomán felmerült a kérdés, hogy le kellene szállítani a büntethetőség korhatárát 12 évre, hiszen követ dobálok feltehetően gyerekek voltak. Az a kérdés, hogy mit csinálnak a gyerekek nyáron, ki segít a szünidő megtervezésében, megszervezésében, finanszírozásában, nemigen merült fel." (Herczog, 1997:119-120),. Az erőszak-potenciál növekedésének egyik forrása a tömegkultúra. A tv- és videó-filmek mellett az erőszak kultuszával találkoznak a gyerekek a népszerű játéktermekben, a képregények lapjain, erre készíti őket számos játék és harci eszköz. Nagy szerepe van az erőszaknak a rock-kultúrában, a gyerekek körében kultivált zenében, a fiúk öltözködésében, stb. Sok megfigyelés tanúskodik arról, hogy főként azok a gyerekek követik a tv-filmek erőszakos jeleneteit, akiknek személyes környezetében is gyakori a fizikai erőszak (Vetró-Csapó, 1991)

1. A rendszerváltás hatása a családi életre

A gyerekek mai helyzetét előidéző tényezők különböző időtávokon hatnak. Vannak hosszabb távú tényezők, például olyan globális és regionális folyamatok, melyek nagyban megszabják a magyar gazdaság állapotát, s ugyancsak fontosak azok a tartós népesedési tendenciák – születések és halálozások számának alakulása -, melyek több évtizede határozzák meg a magyar lakosság jelenlegi korösszetételét, a nemzedékek számarányait, a háztartások és családok létszámát. A gyerekek és családok helyzetét azonban olyan tényezők is befolyásolják, melyek rövidebb időtávon hatnak, például a munkaerőpiac hirtelen átalakulása, országos vagy helyi szociálpolitikai intézkedések, az egészségügyi ellátás vagy az iskolarendszer intézményeinek aktuális problémái. A családok harmada tartozik a rendszeresen segélyezettettek körébe, s legrosszabb helyzetbe a szakképzetlen szülők, a kisebb településeken élők, s főként a sok gyerekesek kerültek. A rendszerváltás hátrányait minden népességcsoportnál (így például az időseknél is) inkább a gyerekes családok viselik egész Kelet- és Közép-Európában (UNICEF, 1997). Ez elsősorban abból fakad, hogy a gyerekes családok

többsége az átlagosnál alacsonyabb jövedelmű háztartásokban él. A 80-as évek óta a gyermeknevelés terhei folyamatosan növekednek. Ezekkel egyre kevésbé tartott lépést a családok szociálpolitikai támogatása. E támogatások reálértéke nagyobb mértékben csökkent, mint a munkajövedelmeké.

Egy elemzés már 1990-ben megállapította, hogy "...ma már egyáltalán nem rémkép, hanem valóság a nélkülöző gyerekek léte" (Harcsa, 190: 25). Különböző számítások a népesség 20-30 %-ára teszik azok arányát, akiknek jövedelme a létminimum alá esett vissza, s még aggasztóbb, hogy a létminimum alatt élők között a 45-50 %-ot éri a gyermek- és fiatalok aránya.

Mindez szorosan összefügg azzal, hogy az elmúlt évtizedben romlott a gyerekes családok életszínvonala és lakáshelyzete, csökkent jövedelmük és fogyasztásuk. Ezt a megállapítást számos adattal lehetne alátámasztani. Sok szülő a gyerekek felneveléséhez folyamatosan szükséges feltételeket – a fűtést, melegvizet, élelmet – sem tudja biztosítani. Egyre több a veszélyezett gyerek. De a konszolidáltabb családok életszínvonala is romlott. Hadd utaljak ezzel kapcsolatban itt most csak egyetlen összetevőre, a gyerekek szünidei elfoglaltságára, nyári és leli üdülésére. A táborozás és üdültetés fontos szociálpolitikai intézménye volt a korábbi rendszernek. Időközben az állandó táborok, illetve a vállalati, szakszervezeti üdülők többsége bezárt vagy privatizálták őket, s a szülők többségének nincs pénze üdülésre.

Ezért is cselleng sok gyerek a nyáriszünidőben.

Itt is ki kell emelnünk a létbiztonság megrendülésének problémáját, hiszen kb. 30%-kal csökkent a foglalkoztatottak aránya egy olyan társadalomban, amelyben több évtizede teljes foglalkoztatottság volt. 1995-ben a gyerekes háztartások 17 %-ában egyáltalán nem volt aktív kereső (KSH, 1997). Sok családban a családfenntartó vált munkanélkülivé vagy választotta a korai nyugdíjazást s a pályakezdő fiatalok közül is sokan kiszorultak a munkaerőpiacról.

1989 után gyorsan növekedett a fiatalok munkanélkülisége. A 14-18 éves pályakezdők közül 1990-ban még csak 3% maradt munka nélkül, de ez az arány már 1993-ban túllépte a 10%-ot. A szakképzési rendszer (miként az egész oktatás) késve reagált azokra a változásokra, melyek főként a privatizáció miatt mentek végbe a magyarországi munkaerő-piacon (lásd: Garami – Szabó, 1995). S a kései reagálásban is sokkal erőteljesebben érvényesült a gazdasági kényszer, mint azok az értékek, amiket Magyarország is elfogadott a gyerekjogok törvénybe iktatásakor.

A bizonytalanság már hosszabb ideje áthatja a családi életet Magyarországon. A privatizálás, a piacgazdaság kiépítése nem számolta fel a "második gazdaság"-ot és

nem csökkentette, hanem valószínűleg tovább növelte a "láthatatlan jövedelmek" súlyát a családok bevételeiben. Mindenesetre a családok többsége még mindig "több lábón" áll a gazdaságban: a főfoglalkozásból és juttatásokból származó jövedelmek mellett továbbra is nélkülözhetetlenek a mellékfoglalkozásokból, alkalmi munkavégzésekből, kistermelésből származó jövedelmek, az önellátás illetve személyközi kapcsolathálóhoz kötődő "reciprok" munkavégzés vagy szolgáltatás.

Ez a példa jól mutatja a magyar – és általában a kelet-középeurópai – helyzet történelmi sajátosságát a 90-es években. A sajátosság lényege, hogy különös egyveleget alkotnak a nagy változások (politikai, alkotmányjogi, stb. rendszerváltások) és a lassú társadalmi folyamatok. A családok és gyerekek életének alakulását is ez az egyveleg határozza meg.

A bizonytalanság háttérében tehát elsősorban gazdasági tényezőket, az életfeltételek előteremtésének és a családi életszínvonal biztosításának problémáját kell látnunk. De a bizonytalanságot másfajta tényezők is előidézik.

2. Családformák pluralizmusa

A családokról gondolkodva a leggyakoribb összetételű modell az, mely két kiskorú gyerekkel számol két biológiai szülővel közös háztartásban. Tudunk kell azonban, hogy egyre több gyerek él más összetételű vagy más jellegű családban. Leggyakoribbak a következő típusok (A következő adatokhoz lásd: Mikrocenzus 1996):

- a szülőknek csak egy gyerekük van (a gyerekes családoknak nagyjából egy harmada tartozik ide. Az "egyke"-probléma régi és népszerű témája a magyar demográfiának, s zavaros ideológiai kontextusa nem feleltetheti el a gyerekek egyedüllétéből fakadó fejlődési és nevelési nehézségeket);
- egyedüli felnőttként csak az egyik szülő él közös háztartásban a gyerekekkel vagy gyerekekkel. Ide tartozik a családok 15%-a. Az előbbi típust nem, ezt viszont "csonka család"-nak nevezik sokan.
- "házasságon kívüli együttélés" és "új család": az egyik szülő és élettársa vagy új házastársa él a gyerekekkel, illetve esetleg további gyerekekkel. Az ilyen háztartások pontos számát nem ismerjük, de az 1996. évi Mikrocenzus adatai közül igen feltűnő az, hogy miközben 1990 óta csökkent a házaspárok száma, ezalatt erőteljesen emelkedett mind a gyerek nélküli, mind pedig a gyerekes élettársaké. (Megjegyzendő, hogy számos gyerek nézőpontjából egyáltalán nem zárja ki ezt a szerkezetet az előbbi,

"csonka "család"-os életforma. Gyakori ugyanis az, hogy a válást követően a gyermek édesanyjával él közös háztartásban, miközben valamilyen helye lesz egy másik, új családban is, amit édesapja alapít meg új élet vagy házastársával, s amelyen esetleg más gyermek vagy gyerekek is élnek.)

- "vegyes, összetett ill. kiterjedt háztartás" vagy "nagy család" : közös háztartásban él a gyerekek az egyik szülő és annak egy vagy több rokona, illetve több család él közös háztartásban. (Az ilyen háztartások és családok arányszáma meglehetősen alacsony, – 3 % körüli – a bennük élők számaránya persze magasabb);

- a gyereket (egyedül vagy testvérével együtt) adoptáló szülők nevelik (ezeknek száma is dinamikusan növekszik)

- állami gondozott gyerekek élnek nevelőszülőknél.

Ezek a családtípusok s további altípusok olyan népesedési folyamatok nyomán alakulnak ki, melyek a csökkenő születésszám mellett elsősorban felelősek a családszerkezet és az életformák pluralitásáért a modern társadalmakban. Utalnék például arra, hogy a 90-es évek közepén minden negyedik gyermek házasságon kívül születik. De a szóban forgó folyamatok közül a szülők szét- és összeköltözései a válások, korai özvegyülések, illetve az azokat követő újrabezáródások vagy együttélések befolyásolják legnagyobb erővel a gyerekek fejlődését.

Magyarországon hosszabb ideje magas a válások száma. Ha a jelenlegi válási arányszámok fennmaradnak, akkor a kilencvenes évek közepén kötött házasságoknak várhatóan közel egyharmada végződik válással. Ezek között növekszik az olyan bontóperek aránya, amely egy vagy több gyereket is érint. Az 1950-es években még csak kb. 50%-át tették ki az ilyen esetek az összes válásoknak Magyarországon, a 90-es években viszont ez az arányszám már elérte a 15 %-ot.

A mai anyák és apák közül már 10-15 % nevelkedett egyik vagy mindkét szülő nélkül, főként a szülők válása miatt (Kamarás, 1995), s egyes becslések szerint a gyerekek 16-18%-a él ilyen családban (Hoóz, 1995). Az egy szülő családháztartások többségében az anya él együtt egy vagy több gyerekével. Az ilyen családok életszínvonala minden társadalmi rétegben alacsonyabb, mint a teljes családoké. A "csonka család"-ban élő gyerekek gyakrabban betegednek meg, közöttük több a veszélyeztetett, a bűnöző, többen kerülnek állami gondozásba.

Tudnunk kell azonban, hogy nem a válás intézménye az, ami feldúlja a gyermek lelki világát, s nem ez vezet megoldhatatlan feszültségekhez benne, hanem szülei kapcsolatának megromlása. Ez pedig bekövetkezhet a gyermek megszületése előtt, terhességkor, illetve születés után bármikor. S ha a szülők rendszeresen nem tudják és

nem akarják megérteni egymást, ha konfliktusaik tartósan destruktívak, akkor ez megrontja a családi légkört. S éppen ez lesz rossz hatással van a gyerekre. A személyközi kapcsolati mintáknak a nevelés átalakulásában is alapvető szerepük volt. Itt azonban, a nevelés problémakörében már számolnunk kell a szülőket ért sokféle hatással is.

3. Szülők és szakértők

Miként szerte Európában, Magyarországon is főként az 1960-as évektől figyelhető meg az autoriter nevelési normák gyengülése és a permisszív nevelés gyakorlatának terjedése. Ez a gyakorlat a gyermeki világ értékeinek és a fiatalok új, nemzedéki kultúrájának fokozott elismerésén alapult. A szülők újabb nemzedékei kevésbé idegenkedtek attól, hogy együtt játszanak és, tanuljanak gyerekekkel, együtt vásároljanak az üzletben vagy barkácsoljanak otthon, együtt töltsék a hétvégét, a szünidőt. (A tévénézés elterjedése ebből a szempontból is nagyon fontos folyamat volt, mert – a korábbi időszak polgári mintájával ellentétben – ez nem elkülönítette, hanem egyesítette a felnőttek és gyerekek esti időtöltését)

Magyarországon ugyancsak gyengültek – bár egyáltalán nem tűntek el – azok az összefüggések, melyek a házastársak nemi és szülői szerepe között vannak, s ez befolyásolja a gyerekek nemi identitásának alakulását is. A női munkavállalás elterjedésével gyakoribbak lettek a családon belüli szerepcserék s ez befolyásolja a nemi identitás gyerekkori alakulásának folyamatát is.

A permisszív nevelés azonban távolról sem problémamentes gyakorlat, hiszen a gyerekek veszélyeztettsége nemcsak a szülői erőszakból fakadhat, hanem az elhanyagoltságból, a törődés hiányából is. Abból tehát, hogy a gyerekekre nem figyelnek *elégé* sem a szülők, sem más, hozzá közel álló felnőttek, hogy nem érezheti saját fontosságát, a neki szóló megkülönböztetett figyelmet és szeretetet. (Az új lakótelepeken már a 70-es években feltűntek a "kulcsos gyerekek", akikre senki sem felügyelt, s akiket napközben magukra hagytak szülei és pedagógusai egyaránt.)

Ez a jelenségkör is összefügg a családok és a szülők elbizonytalanodásának problémáival. A mai szülők közül mind többen vesznek igénybe professzionális segítséget a csecsemő- és gyerekgondozásban, a nevelésben, pályaválasztásban, de szexuális ügyekben, párkonfliktusokban is. A nyugati országokban már a 70-es évektől feltűnt egyfajta "expert-ipar" kialakulása, a szakértők tekintélyének növekedése, a "pszichobiznisz" terjedése. Ez a 80-as évektől Magyarországon is fokozatosan részévé vált annak az üzleti szférának, mely a gyerekkori szocializáció

több területére terjeszkedett ki a gyermekbútorok és ruhanemük gyártásától a szórakoztató elektronikán, játékgyártáson, könyvkiadáson, filmiparon át a gyógyszer- és kozmetikai iparig, illetve az élelmiszeriparig.

Nyugaton és Magyarországon egyaránt többen bírálják a "szakértői kultúra" és a "terápiás szemlélet" ilyen terjedését (Lasch, 1984; Vajda, 1994), illetve a családi élet és a szülői gyakorlat állami szabályozását. Többen is amellet érvelnek, hogy ez a politika nem a társadalmi problémák megoldásához, a patológiák orvoslásához, hanem ellenkezőleg, a közösségi élet elfojtásához, a családok atomizálásához, s ahhoz vezet, hogy a szülők alá vessék magukat a különféle szakértők és állami hivatalnokok előírásainak (Ingleby, 1986). Ezért nem csökkent, hanem növekedett például az iskolából kimaradó gyerekek, a fiatalok által elkövetett bűncselekmények száma és ezért folytatódtak, sőt, erősödtek azok a veszélyes tendenciák, melynek hátterében felbomlott házasságokat, meggyengült családokat vagy a gyerekeiket veszélyeztető szülőket találni.

Ilyen esetek egyre nagyobb számban fordulnak elő. De tudnunk kell, hogy a szülői magatartás eddig említett változásai közben távolról sem szűnt meg tekintélyelvű nevelés, a rendszeres kényszer, s nem szűnt meg a gyerekek egészségét és fejlődését veszélyeztető erőszak sem. Nem ismerjük e jelenség számszerű gyakoriságát, s nem tudjuk azt sem, hány szülő szokta rendszeresen vagy alkalmanként kínozni saját gyerekeit. De néhány hónapos kortól a felnőttkor elérésig teijéiSő valamennyi korcsoportban találni megkínzott, súlyosan bántalmazott gyerekeket Magyarországon – ezt tanúsítják a csecsemők gondozását felügyelő védőnők, a gyermekorvosok, óvodai és iskolai pedagógusok körében végzett felmérések (Barkó, 1995). S azt is tudjuk, hogy a kiskorúak sérelmére elkövetett bűncselekmények 80 %-a családon belül történik.

4. Egyenlőtlenségek a gyermekintézményekben

A magyarországi gyermekgondozási és nevelési intézmények hálózata egészében véve megfelelőnek mondható, s ezen belül legjobbban valószínűleg az óvodák. Igaz, a rendszerváltás egyik hatásaként a privát tulajdonba került vállalatok igyekeztek megszabadulni a szociálpolitikai költségektől és terhektől. Ezt főként a vállalati bölcsődék számának csökkenése mutatja. A 80-as években a 0-3 éves korú gyerekek 15%-a volt bölcsődés, jelenleg ez az arány 10 % körül van, túlnyomórészt önkormányzati szervezetben. Ugyancsak a települések működtetik az óvodák többségét, melyeknek hálózata megmaradt. Ez igen fontos eredmény, s a nemzetközi

elemzések is kiemelik (UNICEF, 1977), hogy Kelet- és Közép-Európában Szlovénia mellett egyedül Magyarországon sikerült fenntartani széles körben színvonalas óvodai nevelést – annak ellenére, hogy a óvodás korosztály létszáma csökkent. Így azután növekedett a saját korosztályukon belüli óvodások aránya (az 1980-as 78 %-ról a 90-es évek közepén 87 %-ra.) és ez együtt járt azzal, hogy egy-egy óvodai pedagógusra kevesebb gyerek jut.

Hasonló tendenciák figyelhetők meg az általános iskolák alsó tagozataiban, ahol ma már nem ritka a 10-15 közötti osztálylétszám. Lehetőség nyílt tehát az iskolában igazán tartalmas, személy- és csoportközpontú pedagógiára. Miért nem használták és használják ki ezt a lehetőséget a pedagógusok? Egy-egy elit-iskolában fontos pedagógiai kísérletek zajlanak, de semmi jele egy nagyobb köznevelési felbuzdulásnak, tehetség-mentésnek. Miért?

A választ főként a pedagógia átalakulásában, a szakma presztízs-vesztésében és a pedagógusok bérezésében kell keresni. Vannak azonban más tényezők is. A szabad iskolaválasztással, az alapítványi, egyházi és más magániskolák megjelenésével, az iskolatípusok sokféleségével a magyar iskolarendszer is alaposan megváltozott a 80-as évekhez képest. E változások egyes eredményeire már utaltam a bevezetőben. Fontosnak tartom azt is, hogy növekedett a szülők, gyerekek és pedagógusok választási szabadsága. De ugyancsak növekedett a gyerekek művelődési és mobilitási esélyeinek egyenlőtlensége.

Az iskolarendszer változása egyértelműen azoknak kedvezett, akik anyagiakban vagy kulturális tőkében, esetleg mindkettőben gazdagok, s akik a fővárosban és néhány nagyvárosban élnek. Tudjuk, hogy az iskolaügy csak névlegesen volt ingyenes korábban, az államszocialista rendszer idején is, hiszen a szülők akkor is fizettek tankönyvekért, füzetekért, extra nyelv- és zeneoktatásért, iskolai kirándulásért és sok másért. Mára azonban hovatovább ebből lett főszabály, hiszen az iskolák mind inkább rászorulnak a szülők pénztárcáira. Így az iskolák még inkább reprodukálják és felerősítik a gyerekek esélyeinek egyenlőtlenségeit. Bizonyítja ezt, hogy az erős szelekció egyre fiatalabb korban érvényesül, s már 6 éveseknek is felvételi vizsgát kell tenniük egyes általános iskolákban.

Az egyenlőtlenségek még hangúlyosabbak az iskolán kívüli oktatásban és művelődésben, a kulturális piacon, az árucikkek (computerek, könyvek, lemezek, hangszerek, stb.) megvásárlásában, és olyan szolgáltatások elérésében, mint például a különórák, nyelvtanfolyamok, zene- és táncanfolyamok, nyári táborok, utazások, stb. Azok a gyerekek, akiknek a szülei nem tudják kifizetni az extra angolt, hogyan is

lehetnének egyenlők azokkal a gyerekekkel akik nyelvet tanulni még angol nyelvterületre is eljutnak? Ugyanez vonatkozik az étkezésre, testnevelésre és sportra, a hobbikra és sok minden másra. Ebből is látszik, hogy az állam visszavonulása és a családok fokozott pénzügyi terhelése a többség esetében alig járhatott a szabadságfok kiszélesedésével, ellenben fokozta az egyenlőtlenségeket és gyorsította a tömeges leszakadást.

Külön kell itt szót ejteni a cigány gyerekek nagy hányadáról. A cigányok közül sokan az 1950-es évektől telepedtek le s kezdtek bekapcsolódni az ipari, mezőgazdasági munkába. Ekkor kezdtek iskolába járni a cigány gyerekek is. Ezt a civilizációs folyamatot megakasztotta a 90-es években végbemenő politikai és gazdasági rendszerváltás. A mai gyerekeknek több, mint a fele olyan háztartásban él, melyben egyáltalán nincs aktív kereső, mert a felnőttek két harmada munkanélküli. Közben pedig a cigányok körében a legmagasabb a sok gyerekes családok aránya, de egyúttal a járadékokból élők aránya is.

A cigány-gyerekek nagy hányadának materiális életfeltételei a lakástól kezdve a táplálkozásig szinte minden tekintetben hátrányosak. Iskolai hátrányaik is egyértelműek (Kemény, 1996). A 16 éves gyerekek 4-5%-a nem végezi el az általános iskolát s ezeknek túlnyomó többsége cigány. A cigány gyerekek létszámarányuknál nagyobb mértékben lesznek betegek, kerülnek állami gondozásba, fiatakorúak börtönébe, viszont sokkal kisebb értékben jutnak középiskolába (a 14-18 éveseknek mindössze 3.5 %-a, míg a nem cigányoknál ez az arány 58.3 %).

Ellentétesek az iskolák és a cigány családok nevelési értékei, céljai és módszerei egyaránt (Forray, 1997). A cigányok úgy vélik, hogy az iskolának csakis – korlátozott körű – oktatási feladatai vannak, s a nevelés felelőssége továbbra is a családé. A tanítók és tanárok viszont megkövetelnek bizonyos magatartásmódokat és tanulási feltételeket. így például azt, hogy a gyerekek felkészülten, otthoni tanulás után, házi feladataikat megoldva érkezzenek meg az iskolába, legyen füzetük, könyvük, írószerük. Csakhogy a cigány gyerekek közül sokan felkészületlenek, otthon nem tanulnak, nincs megfelelő taneszközük, s a lakásban nincs saját szobájuk, de gyakran asztaluk és polcuk sem. Az is zavarja a tanulást, ha a gyerekek éhesek, mert otthon nem reggeliztek, s uzsonnájuk sincs. Ugyancsak sokan érkeznek késve a tanórára, sokan hiányoznak különböző alkalmakkor, például akkor, ha kisebb testvérükre kell otthon felügyelni.

A közoktatás nem képes felszámolni a cigány családok hátrányait, s a pedagógusok többsége alig tud tenni bármit is e hátrányok ellen. A 90-es évek

közepén a szegregáció különféle formái figyelhetők meg az általános iskolákban. Előfordul, hogy közegészségügyi szempontok alapján a tetves cigány-gyerekeket elkülönítik a magyaroktól (erre volt példa a közelmúltban egy tiszavasvári iskolában). A leggyakoribb eljárások közé tartozik, hogy a tanítók áthárítják feladataikat egy, nagyon is megbélyegző jellegű pedagógiai intézményre, amit előbb "kisegítő iskolá"-nak, aztán "enyhén értelmi fogyatékosok általános iskolája"-nak, végül "speciális iskolá"-nak neveztek el. Ennek az intézménynek a feladata az iskolai tanulásra még éretlennek, enyhén károsodottnak minősített tanulók "felzárkóztatása" lenne. Ténylegesen azonban az iskolai követelményektől leginkább elmaradott családok, többnyire cigányok gyerekeit különítette el és különíti el ma is az általános oktatástól. A "felzárkóztató program" végül is ellenkezőjét éri el manifeszt céljának, hiszen megakadályozza, hogy ezek a gyerekek valaha is együtt tanulhassanak s ezáltal felzárkózhassanak a többiekhez (Gerő – Csanádi – Ladányi, 1996).

5. Veszélyeztetettség

A veszélyeztetett gyerekek száma az utóbbi évtizedben meredeken emelkedett Magyarországon. 1973-ban még csak 75 000-et regisztráltak, 1996-ban már 330 000-et. Az emelkedés 1989 óta két és félszeres. Ebben a tendenciában is az anyagi létviszonyok romlása játssza a döntő szerepet. Ez különféle vizsgálatokból szembetűnő. Például a csecsemők veszélyeztetettségének időbeli alakulását vizsgálva kiderült (Horvát, 1995), hogy az utóbbi évtizedben stagnált a koraszülöttség és a sorvadás, emelkedett viszont az olyan okok gyakorisága, amiket az "egyéb" kategóriába sorolnak a csecsemő- és gyermekgyógyászati statisztikákban, s amelyek főként az anyák táplálkozásával, egészségével, környezetével függenek össze. Az esetek két harmadában közrejátszik a szülők alkoholizmusa.

Korábban említettem már a gyerekek súlyos elhanyagolását és bántalmazását. A szülői elhanyagolások a gondozás, etetés, tisztán tartás, öltöztetés, *egészségügyi* megelőzés, gyógykezelés és ápolás tartós elmulasztásából, illetve az értelmi nevelés és az érzelmi kapcsolatok elmulasztásából állnak. Egy borsod-megyei gyermekorvosi kutatás vezetője azt találta, hogy a gyerekek 5.7 %-át bántalmazzák súlyosan, illetve hanyagolják el szülei. Ő a következő magatartásokat sorolja fel (Velkey, 1994): gyereküket lehűlt állapotban, éheztetve vagy leromlottan, a betegség előrehaladott szakaszában viszik orvoshoz; a körzeti orvos véleménye ellenére csak későn viszik kórházba a gyermeket, kezelés közben nem érdeklődnek utána, későn viszik haza; az otthon kezelt gyerekeknek csak későn vagy egyáltalán nem adják oda a *gyógyszert*. Az

elhanyagolás mellett gyakori az érzelmi és fizikai bántalmazás (súlyos kínzás, csonkítás), illetve a szexuális zaklatás, bántalmazás, incesztus.

A gyerekek veszélyeztettségének hátterében is gyakran találni munkanélküliséget és szegénységet, egészségkárosító életmódot és az elkülönítő, elutasító intézményeket. Ilyen környezetben állandóan újratermelődnek különféle devianciák s a gyerekek is elsajátítják ezeket. Egyes esetekben éppen a szülők, nevelők vagy gondozók kényszerítik alkohol-fogyasztásra, lopásra vagy prostitúcióra a fiatalokat. Közben pedig Magyarországon is, mint minden fejlett országban, elterjednek azok az újabb devianciák – mint a drog-függőség –, melyeknek vámszedői elsősorban a gyerekekre vagy fiatalokra számítanak. Példaként hadd utaljak egy 1992-ben folytatott vizsgálatra budapesti középiskolások között (Elekes – Paksi, 1994). Ennek eredményei szerint a 17 évesek több, mint 20 %-a rendszeres dohányzó, kb. 30 %-uk fogyaszt alkoholt és 25%-ra tehető az illegitim drogfogyasztók aránya.

A magyarországi átalakulás egyik legsúlyosabb következménye a bűnözés terjedése, s ezen belül a gyerekkornak (14 év alatti) és fiatalkorúak (14-18 év%) bűnözésének növekedése. A 18 évesnél fiatalabb bűnelkövetők száma 1989 óta kétszeresével növekedett az összes bűnelkövetőhöz viszonyítva. Az elkövetők egyre fiatalabbak, az átlagéletkor 13 év körül van. Az ilyen esetek túlnyomó többségében a lopás dominál. Ugyanakkor az ilyen gyerekek többsége nem a veszélyeztettek közül kerül ki (a veszélyeztettek aránya nem érte el a 15 %-ot közülük), és az is figyelemre méltó, hogy többségük nem felbomlott családban él. De feltűnően túlreprezentált (10 % körül van) közöttük az állami gondozottak aránya (Németh, 1995: 2-3).

Nem ismerjük pontosan az összefüggéseknek azt a bonyolult okozati láncolatát, amit a fiatalkorú bűnözést előidéző a makro- és mikro szociológiai tényezők alkotnak. Itt most e láncolat egyetlen részletére hívom fel a figyelmet. Már többször utaltam a gyerekekkel szembeni otthoni erőszakra, aminek döntő szerepe van abban, hogy növekszik a veszélyeztettként számontartott gyerekek száma és évente kb. 15 000 veszélyeztető elhanyagolás vagy bántalmazás jut az egészségügyi szolgálatok tudomására. Ezeknek egy negyede fizikai bántalmazás, egy ötöde érzelmi jellegű, s kb. 5 %-a szexuális bántalmazás (Barkó, 1995). De valamennyi szakértő egyetért abban, hogy az ismertté vált adatok csak a jéghegy csúcsát mutatják, s hogy sokkal több gyereket bántalmaznak és sokkal több felnőtt bűnös mindebben. Mégis a 90-es években megfigyelhető a gyerekek veszélyeztettségének fokozottabb elfogadása, az elhanyagolás és bántalmazás "dekriminalizálása" (Kerezi, 1995: 89). Ez jól látszik

abból, hogy a gyámhatóságok mind ritkábban kezdeményeznek büntető eljárást a gyerekek veszélyeztetése miatt. Elegendő arra utalni, hogy amíg 1987-ben 468, addig az 1990-es években évente 200-nál kevesebb felnőttet ítéltek el jogerősen kiskorúak veszélyeztetése miatt (Gulyásné, 1995).

Pedig az erőszak spirálját és embertelen mechanizmusát jól mutatják azok a magzatsértő esetek és csecsemőgyilkosságok, amiket védelmet kereső fiatalkorú nők követnek el. Közülük többen maguk is állami gondozottak, mások viszont apjuk, anyjuk vagy azoknak élettársa elől menekülnek, s lesznek terhesek, mert nem tudnak vagy nem akarnak eredményesen védekezni a terhesség ellen. A magyarországi közvélemény elítéli a csecsemő-gyilkosságokat, ugyanakkor szemet huny az ilyen terhesek sorsa fölött és nem foglalkoztatja, hogy milyen sors vár azokra a gyerekekre, akik ebből megszületnek.

6. Gyermekvédelem és közélet

A magyarországi gyermekvédelem szervezetében jelenleg fontos változások zajlanak. Ezt a szervezeti rendet nehézkesnek, bürokratikusnak és diszfunkcionálisnak találják sokan. Korábban, a rendszerváltásig csak centralizált állami intézmények működtek, mert sokáig sem egyházi intézeteket, sem civil szervezeteket nem engedélyeztek. A gondozás, tanácsadás, gyógyítás és nevelés új, humanisztikus irányzatai csak lassan és nehezen tudtak elterjedni ezen a területen is.

Az állami gondozottak közül 1947-ben még csak kevesebb, mint 20% élt "gyermekotthon"-nak nevezett intézetben, 1959-ben viszont már 75 %, s ez az arány napjainkig alig változott. Ezekben a zsúfolt intézetekben nagy létszámú életkori csoportokban élnek a gyerekek s alig tudtak elkülönülni egymástól. A testvéreket gyakran választják el egymástól s szüleiktől távoli intézetekbe helyezik el őket. Ez megnehezíti az amúgy is keserves "láthatás"-t. Az intézetek többségében szigorú látogatási rend van, s alig találni megfelelő feltételeket – elkülönülésre alkalmas szobákat, tereket, játékokat – ahhoz, hogy szülők és gyerekeik meghittén tölthessenek együtt pár órát (Herczog, 1997:91.)

Az ilyen intézetek világosan mutatják a korábbi gyermekvédelmi gyakorlat legfontosabb diszfunkcióját, azt, hogy nem segítette elő a családi nehézségek rendezését. A családi feszültségek megoldásához csak asszisztáltak a gyámhatóságok, többnyire tehetetlenül, túlnyomórészt a büntetőjog eszközeit alkalmazva. Vagyis a veszélyeztettség kikerülésének egyedüli útjaként állami gondozásba vették a gyereket,

ezután pedig senki sem segítette a családnak, hogy megváltozhasson és otthont nyújtson szülőknek és gyerekeknek.

A 80-as évek közepétől – miközben évről-évre növekedett a veszélyeztetett gyerekek száma – csökkenni kezdett az állami gondozottak száma (1980-ban még 33 000 gyerek és ifjúkorú volt állami gondozásban, 1995-ben már csak 22 000, ez pedig a korosztálynak kevesebb, mint 1 %-a). Közben az állami gondozottak között egyre kevesebb a 10 év alatti gyerek és mind inkább az idősebb korosztály tagjai és egyre problematikusabb gyerekek kerültek az intézetekbe.

Ezt a problémakört próbálja megoldani az 1997-ben elfogadott új Gyermekvédelmi Törvény. Ez a törvény sok mindenben megváltoztatja a speciális gyermekvédelem magyarországi intézményeit, működési feltételeit – például megszünteti a Gyermek és Ifjúságvédelmi Intézetek eddigi gyakorlatát – s a családok szerepét és gyermekvédelmi felelősségét állítja előtérbe. Ugyanakkor a törvény kommentátorai nem is rejtik véka alá, hogy az új gyermekvédelmi rendszernek olcsóbbnak kell lennie (Iványi, 1997). Ennek megfelelően az állami teendők között nem a hatósági jogkört, hanem inkább a szolgáltatásokat és az önkormányzatok teendőit emelik ki. (Hatóságként a jegyzők és gyámhivatalok járnak el, míg a szolgáltatásokat – a veszélyeztetettség megelőzését, nevelést, gyermek- és családgondozást, pszichológiai és életvezetési tanácsadást, utógondozást, stb. a Gyermekjóléti Szolgálatnak kell végeznie, amit minden önkormányzatban meg kell alakítani.)

A törvény hatását és a megtakarítási hajlam következményeit jelenleg még nem lehet felmérni. Az mindenesetre látszik, hogy továbbra is "tűzoltás" jellegű az állami gyermekvédelem. Ennek okai közül újra kiemelendő az, hogy az állam csökkentette a gyereknevelésre fordítandó támogatásokat; ez egyaránt vonatkozik a legfontosabb támogatásra, a családi pótlékra (ami korábban állampolgári jogon járt, 1996 óta viszont jövedelemfüggő) és a különféle terhességi, szülési, gyermekgondozási és nevelési segélyekre, ápolási díjakra. Miközben a gyermekvédelmi politika a családok erősítését hangoztatja, az önkormányzatok sokféle eszközzel, pl. kényszerkilakoltatással veszélyeztetik a családok léthelyzetét.

A nevelésben, felvilágosításban, illetve a gyermek- és ifjúságvédelemben vannak új szolgáltatások, önszolgáltatók, gyermek- és ifjúságvédelmi alapítványok, különféle civil szervezetek. De ehhez az örömdetes fejlődéshez három megszorító megjegyzést kell tenni. Egyrészt azt, hogy Magyarországon fejletlen a civil társadalom, s hogy a magánszféra szentsége erősen gátolja a veszélyeztetett

gyerekek környezetében élők, a szomszédok, ismerősök, de az óvodai és iskolai pedagógusok közbelépését is. Másodszer azt, hogy nincs még új non-profit törvény, aminek hiánya különösen megnehezíti e szervezetek munkáját. Végül pedig látni kell azt is, hogy a gyermekvédő civil szervezetek hatóköre viszonylag csekély, s tevékenységük nem pótolhatja az állampolgári jogosultságokat s a biztonság azokat az eszközeit és érzetét, amik modern társadalmakban csakis az újraelosztott javakból és szolgáltatásokból, családi és nevelési pótlékokból, nyugdíjból és más forrásokból fakadhatnak. Hiszen a szociális jogok megrövidítése a polgári lét alapjait ásta és ássa alá.

Ezt tanúsítják az iskolák is, ahol legkevesbé megoldott a gyermekvédelem. A legtöbb iskola nem tud mit kezdeni a gyerekeket veszélyeztető lokális és családi okokkal, gazdasági, személyközi és csoportos tényezőkkel. A gyermekvédelem funkcióját többnyire társadalmi munkában végzik olyan pedagógusok, akiknek sem a szakmai felkészültsége, sem, pedig az eszközei nincsenek meg a hatékony szociális gondozáshoz. Így azután tevékenységük leszűkül alkalmi szegénygondozásra, illetve hatósági feladatokra.

Az iskolák mellett fontos gyermekvédelmi szerepe lehetne az ifjúsági szervezeteknek is. A rendszerváltás okozta bizonytalanságot, ködöt és átmeneti helyzetet jól mutatja az ifjúsági közélet megváltozása, illetve a gyermek- és ifjúsági szervezetek, mozgalmak alakulása. A korábbi rendszerben kötelező volt a gyerekek tagsága az iskolai úttörőszervezetekben, s többé-kevésbé a középiskolások és egyetemisták KISZ-szervezeteiben is. A KISZ még a rendszerváltás előtt megszűnt, a 14 év alattiak úttörő-szervezetei mellett viszont egy sor új szervezet jelent meg 1989 után. Ezek szervezőinek egy része kizárólag a beígért állami támogatást várta. Mások a Horthy-korszak ifjúsági szervezeteinek újjáélesztésére törekedtek és ebben támogatást vagy egyenesen megbízást kaptak jobboldali pártoktól. Ezek a mozgalmak azonban nem tudtak utat találni a gyerekek és fiatalok ezreihez. Közülük a legtöbbet, talán valamennyit ma is az állami támogatás tartja életben.

Így azután a gyerekek és fiatalok többsége semmiféle szervezethez, nagyobb mozgalomhoz nem tartozik. Ennek megfelelően nem is vesz részt a közéletben, hiszen nincsenek megfelelő fórumok és intézmények arra, hogy saját tevékenységük, érdeklődésük körében érdemi vélemények kialakításához és döntésekhez hozzájárulhassanak. Nem serkentik őket erre sem az iskolai önkormányzatok – hiszen ezek többsége továbbra is formálisan működik -, sem pedig felnőtt környezetük.

Irodalom

Barkó, Éva. (szerk.). *A gyermekbántalmazás Magyarországon.* (1995). Budapest, Népjóléti Minisztérium.

Elekes, Zsuzsanna, Paksi, Borbála. (1994). Adalékok a magyarországi drogfogyasztás alakulásához. In: Münnich, I, Moksony, F. (szerk.). *Devianciák Magyarországon,* – Budapest, Közélet Kiadó. 308 – 321.

Forray R., Katalin. (1997). Az iskola és a cigány család ellentétei. In: *Kritika*, 7,16 - 19. old.

Garami, Erika, Szabó, Ildikó. (1995). Szakképzés, munka, társadalmi közérzet. In: *Új Pedagógiai Szemle*. 2, 63 -80.

Gerő, Zsuzsa, Csanádi, Gábor, Ladányi, János. (1996). A "megszüntette megőrzött" gyógyó. A kiegészítő iskola egy nyomonkövetéses vizsgálat tükrében In: *Kritika*, 7-8-12.

Gulyásné Dr. Kovács, Erzsébet. (1995). A gyermekbántalmazás problémaköre a gyermekvédelmi jogász szemével. In: Barkó, E. (szerk.) *A gyermekbántalmazás Magyarországon.* Budapest, Népjóléti Minisztérium. 61-72.

Harcza, István. (1990). A magyar gyerekek helyzete a társadalmi jelzőszámok alapján. In: Papp, Gy. (szerk.). *Jelentés a magyar gyerekek helyzetéről.* Budapest, Gyermekérdekek Magyarországi Fóruma, 9-58.

Herczog, Mária. (1997). *A gyermekvédelem dilemmái.* Budapest, Pont Kiadó.

Hoóz, István. (1995). A családképzés és családfelosztás különböző formáinak alakulása. In: *Demográfia*, XXXVIII, 1, 22-46.

Horvát, Mónika. (1995). A védőnő szerepe és feladata a gyermekbántalmazás és elhanyagolás megelőzésében. In: Barkó, É. (szerk.). *A gyermekbántalmazás Magyarországon*. Budapest, Népjóléti Minisztérium. 41-49.

Ingleby, Dávid. (1986). Development in Social Context. In: Richards and Light. (eds.). *Children of Social Worlds*. Cambridge, Polity Press, 297-317.

Iványi, Györgyné. (1997). Törvényhozás előtt. Legfőbb cél: a családok aktivizálása. In: *Család, gyermek, ifjúság*, 2, 6-7.

Kamarás, Ferenc. (1995). Európai termékenységi és családvizsgálat Magyarországon. In: *Demográfia*, XXXVIII. 4, 309-339.

Kemény, István. (1996). A romák és az iskola. In: *Educatio*, 1, 71-83.

Kerecsi, Klára. (1995). *A védtelen gyermek*. Budapest, KJK

Központi Statisztikai Hivatal (1997). A gyermekek és az ifjúság helyzete. Budapest, In: *Társadalomstatisztikai füzetek*, 20.

Lasch, Christopher. (1984). *Az önimádat társadalma*. Budapest, Európa Kiadó.

Mikrocenzus (1996). Budapest, KSH.

Németh, Zsolt. (1995). Koordinátor. In: *Család, gyermek, ifjúság*. 5, 1-7.

Postman, Neil. (1982). *The Disappearance of Childhood*. New York, Delacorte.

Terestyéni, Tamás. (1996). Kommunikációs zavarok a mai magyar társadalomban. In: *Jel-Kép*, 1, 53-78.

UNICEF 1997 Children at risk in Central and Eastern Europe: perils and promises - The MONEE Project, No. 4.

Vajda, Zsuzsanna. (1994). Nevelés, pszichológia, kultúra – Dinasztia k. é. n. Elveszett gyermekkor – kézirat.

Velkey, László. (1994). A "megvert", "megkínzott", "megrázott", "bántalmazott" gyermek syndroma. In: *Gyermekgyógyászat*, 4, 267-279.

Vetró, Ágnes, Csapó, Ágnes. (1991). *A televízió és a gyermek* Budapest, Animula Egyesület.